

Tadeusz Skoczek

Muzeum Niepodległości w Warszawie

Więźniowie Cytadeli Warszawskiej. Socjaliści¹

Słowa kluczowe

Socjaliści polscy, bojownicy o niepodległość i sprawiedliwość społeczną, rewolucjoniści, bojowcy, upamiętnienie, X Pawilon, Cytadela Warszawska, miejsca straceń.

Streszczenie

Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej to jedno z najważniejszych miejsc martyrologii polskiej z epoki zaborów. Wśród więźniów X Pawilonu były tak wybitne postaci polskiej historii jak Jarosław Dąbrowski, Roman Dmowski, Feliks Dzierżyński, Gustaw Ehrenberg, Jan Jeziorański, Józef Montwiłła-Mirecki, Rafał Krajewski, Apollo Korzeniowski, Honorat Koźmiński, Stefan Okrzeja, Józef Piłsudski, ksiądz Piotr Ściegienny, Józef Toczyski, Romuald Traugutt, Roman Żuliński, Ludwik Waryński i wielu innych. Kilkaset osób stracono na stokach twierdzy, m.in. wielu powstańców styczniowych, a wśród nich członków Rządu Narodowego z Romualdem Trauguttem na czele oraz uczestników rewolucji 1905–1907, m.in. znanych bojowców PPS Józefa Montwiłła-Mireckiego i Stefana Okrzeję.

¹ Jest to rozszerzona wersja referatu wygłoszonego podczas konferencji naukowej *Ludowa i socjalistyczna wizja niepodległej Polski* zorganizowanej w dniach 20–21 stycznia 2020 w Muzeum Niepodległości i Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego.

Wprowadzenie

W jednym z budynków na terenie Cytadeli Warszawskiej, tzw. X Pawilonie, zostało zlokalizowane centralne więzienie śledcze dla więźniów politycznych. Według szacunkowych danych przez Cytadelę, w której urzędowała komisja śledcza i ferujący wyroki sąd wojenny, przewinęło się około 40 tysięcy więźniów – bojowników o wyzwolenie narodowe i przemiany społeczne: członków tajnych organizacji niepodległościowych, socjalistycznych, uczestników powstań narodowych, zwłaszcza powstania styczniowego, działaczy polskiego ruchu robotniczego, uczestników rewolucji 1905–1907 roku, uczestników manifestacji patriotycznych, strajków robotniczych, działaczy różnych organizacji politycznych i społecznych itp.² Tysiące skazańców wywieziono w głąb Rosji na katorgę bądź zesłanie syberyjskie³. Kartoteka więźniów Cytadeli Warszawskiej gromadzona w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej (Oddział Muzeum Niepodległości w Warszawie) jest cennym zespołem archiwalnym, wciąż uzupełnianym oraz czekającym na digitalizację.

Cytadela po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku zyskała należne zainteresowanie. Już nie tajne, choć równie wstrząsające.

Władysław Broniewski, żołnierz Niepodległej, Legionista, opublikował w 1927 roku tom poezji zatytułowany *Dymy nad miastem*, a w nim wiersz *Na śmierć rewolucjonisty*.

A z tej celi pustej i chłodnej
trzeba będzie niedługo odejść,
jeszcze spojrzeć w niebo pogodne,
jeszcze spojrzeć za siebie – w młodość.

Już za chwilę przyjdą żandarmi,
wyprowadzą bez słowa z celi...
Trzeba umieć, jak żołnierz armii,
iść spokojnie pod mur Cytadeli.

² J. Wągrodzki, *Cytadela Warszawska – przedsiomek Syberii*, „Zesłaniec”. Dokument elektroniczny: /Users/user/Desktop/Documents/2.%20Muzeum%20Niepodległości/1.%20Program/1.%20Działy/1.%20Historia%20i%20badania%20naukowe/1.%20Konferencje/2020/2020.%20Ruch%20socjalistyczny%20i%20ludowy/Materiały/Wągrodzki.pdf [wszystkie dokumenty elektroniczne wykorzystywane w niniejszym artykule sprawdzono 31 marca 2020]; Ibidem, *Cytadela Warszawska i jej rola w zwalczaniu polskich dążeń niepodległościowych*, [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920*, pod redakcją Adama Koseskiego i Andrzeja Stawarza, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 2001.

³ Z. Strzyżewska, *Zesłańcy powstania styczniowego*, [w:] *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, pod red. A. Kuczyńskiego, Wydawnictwo Silesia, Wrocław 1998.

Ach, umierać nie będzie ciężko,
choć serce ma lat dwadzieścia –
nie złamane codzienną klęską,
dziesięć klęsk, dziesięć kul pomieści!

Bo jest życie piękniejsze, nowe,
i żyć warto, i umrzeć warto!
Trzeba nieść, jak chorągiew, głowę,
świecić piersią kulami rozdartą,

trzeba umieć umierać pięknie,
patrzeć w lufy wzniesione śmiało!
Aż się podłe zadziwi i złęknie,
aż umilknie łoskot wystrzałów!

Warto współcześnie przypomnieć ten utwór, znany kiedyś z podręczników szkolnych. Warto też dla prawdy historycznej dodać, że wiersz został napisany w 1925 roku dla uczczenia śmierci Naftalego Botwina, rozstrzelanego we Lwowie (5 sierpnia 1925) za zabicie policjanta, który przeniknął do Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy i w wyniku jego denuncjacji aresztowano czterech członków tajnej partii. Według ówczesnych kryteriów Józef Cechnowski, ów policjant, był konfidentem, Botwin wykonał wyrok partii na donosicielu. Według dzisiejszych – człowiek stracił życie w wyniku czynu terrorystycznego, a jego wykonawca był zbrodniarzem⁴. Wiersz Broniewskiego, jako „skrzydlate słowa”, cytowany bywał na akademiach socjalistycznych i uroczystościach robotniczych, uważany był za świadectwo związane z Cytadelą Warszawską.

Powstanie i historia Cytadeli Warszawskiej

Cytadela powstała z rozkazu cara Mikołaja I. Po stłumieniu Powstania Listopadowego, w latach 1832–1836, rozpoczęto na wzgórzu żoliborskim budować twierdzę. Cytadela, obsadzona silnym garnizonem, wyposażona w kilkaset armat, wzmocniona w latach późniejszych systemem pięciu fortów oraz przyczółkiem mostowym na brzegu praskim, miała wydatnie wzmocnić kontrolę władz rosyjskich nad buntowniczym miastem. Była też kolejnym ogniwem w łańcuchu twierdz chroniących zachodnie rubieże Imperium Romanowów. W jej skład weszły m.in. istniejące od 1725 r. koszary dawnej gwardii koronnej pieszej trzech ostatnich władców niepodległej Rzeczypospolitej, po 1815 r. przemianowane przez Rosjan na koszary Alek-

⁴ M. Urbank, *Broniewski. Miłość, wódka, polityka*, Iskry, Warszawa 2011, s. 76.

sandrowskie⁵. W obrębie murów znalazł się Konwikt Pijarów, z letnim pałacem oraz ogrodem i miejscem zabaw i odpoczynku dla studentów Collegium Nobilium zlokalizowanym na ulicy Miodowej. Ów słynny ogród i jego francuska nazwa: *joli bord* (piękny brzeg) stały u źródeł nawy całej dzielnicy – Żoliborz⁶.

Szymon Askenazy pisał w przedmowie do wydanej w 1920 roku pracy Eugeniusza Wawrzkowicza *Cytadela Aleksandrowska w Warszawie*:

Starym tyrańskim zwyczajem, niewolnej ludności nakładano kaganiec pod postacią umocnionej wśród miasta twierdzy-więzienia. Takie już bywały zamki miejskie w starożytności i średniowieczu. Taka była sławna Bastylia paryska, takimi były cytadele, wystawione przez Hiszpanów po jarzmionych miastach niderlandzkich. (...) Ten daleki wzór zachodni uderzył Mikołaja I. Car sam pierwotnie chciał zgnieść październikowe powstanie belgijskie, lecz był wstrzymany przez listopadowe polskie. Uderzyło go, że rewolucja belgijska nie mogła dać sobie rady ze słabą holenderską w Antwerpii, kiedy natomiast polskie z 1794 i 1830 roku tak łatwo poradziły sobie z mocnym wojskiem rosyjskim w Warszawie. Uchwalił tedy, wedle tego wzoru, wznieść cytadelę w poskromionej Warszawie. Cytadela (...) ohydniejsza była od paryskiej, nie tylko wyszukańszym okrucieństwem, lecz tym głównie, iż narzędziem obcej była przemocy. Skupiła w sobie w tym długim i ponurym dziejów polskich okresie moc nieopisanej krzywdy i cierpienia. Stała się wielką kaźnią bojowników za sprawą narodu i wolności. Gościła troiste po kolei ofiary: partyzantki polistopadowej, Powstania Styczniowego i socjalizmu polskiego⁷.

Cytadela, pisze Stefan Król:

Stanowiła nie tylko obiekt fortyfikacyjny, którego głównym przeznaczeniem było utrzymanie w szachu buntowniczej Warszawy, ale miała również duże znaczenie w ogólnym systemie represyjnym caratu wobec ludności polskiej (...). Jako całość urosła w ciągu dziesięcioleci do roli symbolu – symbolu martyrologii wielu pokoleń polskich rewolucjonistów i patriotów. W okresach nasilenia ruchu wolnościowego cała Cytadela zamieniała się w wielkie więzienie. Do tych celów wykorzystywano także inne budynki, forte i kazamaty⁸.

Wybuch Wielkiej Wojny skutkowałam zwiększeniem roli militarnej Cytadeli. 30 lipca 1914 roku Rosjanie ogłosili powszechną mobilizację, 1 sierp-

⁵ S. Łagowski, *Historia Warszawskiej Cytadeli*, OW Ajaks Pruszków, 2001; S.J. Łagowski, *Cytadela Warszawska 1832–2007*, Pruszków 2009, passim.

⁶ A. Sokołowska, A. Zalewska, *Warszawa w rysunkach Majerskiego*, Arkady, Warszawa 1958, passim. Zob. też „Tygodnik Ilustrowany” 1850, nr 54, <http://www.warszawa1939.pl/biblioteka/tygodnik-ilustrowany/zoliborz>.

⁷ E. Wawrzkowicz, *Cytadela Aleksandrowska w Warszawie*, Towarzystwo Miłośników Historii, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1920, s. II.

⁸ S. Król, *Cytadela Warszawska. X Pawilon – carskie więzienie polityczne (1833–1856)*, Książka i Wiedza, Warszawa 1969, s. 11.

nia przystąpili do wojny. Dwa dni później powołano w Warszawie, pod auspicjami zaborcy, komitet obywatelski, przekształcony niebawem w Centralny Komitet Obywatelski działający na terenie Królestwa Polskiego oraz na ziemiach zajętych przez Rosjan w wyniku działań wojennych. W 1915 roku przełamano front wschodni, po przegranej Bitwie Gorlickiej (2 maja 1915) wojska rosyjskie w pośpiechu opuściły Warszawę. Wyszadzono mosty: przy Cytadeli (jedna jego część, odbudowana, to obecnie Most Gdański), Kierbedzia (obecnie Śląsko-Dąbrowski), Most Poniatowskiego⁹. Dla umożliwienia przeprawy przez Wisłę zbudowano później tymczasową przeprawę na palach, zwaną Mostem Beselera, obok Cytadeli¹⁰.

Bardzo szybko, bo już 5 sierpnia 1915, Niemcy opanowali Cytadelę i zainstalowali tu nowoczesną radiostację. Dzień później warszawski Komitet Obywatelski powołuje Radę Miasta. Niemiecki okupant w nadziei na przychylność mieszkańców reaktywuje Uniwersytet Warszawski, powołuje Politechnikę Warszawską. Niemcy w latach 1915–1918 również wykorzystywali Cytadelę do celów wojskowych, X Pawilon zaś pełnił wówczas także funkcję więzienną, a na stokach odbywały się egzekucje. Pod koniec października 1918 roku sytuacja militarna Niemiec zmieniła się: do porażek na frontach doszła trudna sytuacja wewnętrzna, strajki i rewolucja w Berlinie (8 listopada 1918). 10 listopada Niemcy opuszczają w pośpiechu Cytadelę, wyjeżdżają też z Warszawy.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r., kiedy Cytadelę przejęło wojsko polskie, w X Pawilonie mieścił się początkowo areszt dla osób podlegających sądownictwu wojskowemu, później zaś przeznaczono go na mieszkania dla wojskowych z miejscowego garnizonu, a we wschodnim skrzydle wyeksponowano pamiątki po więźniach.

W latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945 Cytadela, obsadzona oddziałami Wehrmachtu i SS, stanowiła silny punkt oparcia władz niemieckich.

Po II wojnie światowej Cytadela znalazła się ponownie w gestii wojska polskiego, była siedzibą Dowództwa Warszawskiego Okręgu Wojskowego, a od 1998 r. w jej murach mieści się Dowództwo Wojsk Lądowych.

⁹ K. Dunin-Wąsowicz, *Warszawa w czasie I wojny światowej*, PIW, Warszawa 1972, s. 22; M. Gajewski, *Urządzenia komunalne Warszawy. Zarys historyczny*, PIW, Warszawa 1979, passim.

¹⁰ B. Hensel-Moszczyńska, A. Topolska (red.), *Odzyskana społeczność. Warszawa 1915–1918*, Muzeum Warszawy, Warszawa 2018, passim.

X Pawilon na przelomie XIX–XX wieku

W następstwie dziewiętnastowiecznego rozwoju kapitalizmu na ziemiach polskich oraz narastającego wzrostu antagonizmów do X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej zaczęli trafiać działacze polskiego ruchu robotniczego, przeciwstawiającego się rosnącemu wyzyskowi. Tę nową kategorię więźniów zapoczątkowali członkowie pierwszych kółek socjalistycznych utworzonych w Warszawie w latach 1877–1878. Ciekawostką było wydanie wówczas w celi X Pawilonu przez dwóch działaczy kółkowych: Maksymiliana Heilperna i Józefa Pławińskiego nielegalnego pisma „Głos Więźnia. Organ więźniów – socjalistów polskich” przepisywanego ręcznie i kolportowanego poprzez tzw. kanały, czyli otwory wydrążone między celami. Redaktorzy pisma znaleźli się w Cytadeli na fali masowych aresztowań zapoczątkowanych jesienią 1878 r. Spośród ponad 80 osób objętych śledztwem 29 osadzono w X Pawilonie Cytadeli. Franciszek Zakrzewski, omawiając ten okres działalności socjalistów polskich, pisze:

Socjaliści znaleźli się w X Pawilonie po okresie intensywnej pracy propagandowej. Przyzwyczajeni do nieustannego działania, ciągłych dyskusji, nie mogli pogodzić się z biernością wymuszoną przez więzienne warunki. Wydając „Głos Więźnia”, kontynuowali pracę na rzecz socjalizmu. Na wolności działali jako grupa i w X Pawilonie grupą pozostali. We wspólnocie losu odnajdowali pocieszenie:

„Ileż dozna przyjemności, / Gdy wśród strasznej samotności / Człek to pismo przeczytuje. Wnet się rzeźwiej, silniej czuje. Czuje się on wnet wesoło. / Słyszy bowiem gwar wokoło. Przyjacielskie ściska ręce, / Zapomina o swej męce”.

Socjaliści uwięzieni na Cytadeli byli nie tylko częścią grupy warszawskiej, ale także, co równie ważne, członkami międzynarodowego ruchu. Na łamach „Głosu Więźnia” pojawiają się informacje dotyczące losów towarzyszy działających w całej Europie. Na przykład: „W Xeres de la Fronteira, w Andaluzji, aresztowano członków socjalnego hiszpańskiego komitetu i znaleziono bardzo ważne papiery”. Solidaryzując się z działaczami w innych krajach, socjaliści z X Pawilonu mogli mieć poczucie przynależności do potężnego ruchu. Zgodnie z jego logiką cios zadany towarzyszom z miasteczka w odległej Hiszpanii był ciosem zadany socjalizmowi. Na tej samej zasadzie osadzeni w X Pawilonie byli bohaterami nie tylko ruchu w Warszawie, ale ogólnoświatowego ruchu socjalistycznego¹¹.

Znaleźli się wśród aresztowanych w przeważającej liczbie członkowie grup socjalistycznych wywodzących się z ziemiaństwa i młodej inteligencji, zatrzymano jedynie 7 robotników. Wśród objętych śledztwem znajdował się młody ślusarz z zakładów Lilpop i Rau – Ludwik Waryński, uniknął on jednak wtedy aresztowania.

¹¹ F. Zakrzewski, *Wolna prasa Cytadeli*, „Newsweek” 20 grudnia 2017.

W 1880 r. osadzono w X Pawilonie działaczy kolejnych kółek socjalistycznych kierowanych przez Zygmunta Poznańskiego, wśród nich samego przywódcę oraz Bolesława Wysłoucha, późniejszego współtwórcę polskiego ruchu ludowego, który odbył w Cytadeli wymierzoną mu wówczas karę 3 lat więzienia. W 1881 r. trafili tu działacze kolejnej organizacji – Warszawskiej Gminy Socjalistów Polskich łączącej w swoim programie walkę o przemiany społeczne z walką o wyzwolenie narodowe, której założycielem był późniejszy współtwórca ruchu narodowego Zygmunt Balicki, zbiegły wówczas przed aresztowaniem za granicę.

Kolejną dużą grupę więźniów X Pawilonu stanowili działacze I Proletariatu, pierwszej polskiej partii robotniczej z jej założycielem Ludwikiem Waryńskim na czele, osadzani tu od 1883 r. Była wśród nich m.in. Maria Bohuszewicz, prawnuczka siostry Tadeusza Kościuszki. 15 września 1883 r. ukazał się jedyny numer pierwszego polskiego pisma socjalistycznego pod tytułem „Proletaryat”. Przy produkcji drugiego, w dramatycznych okolicznościach aresztowano Waryńskiego.

Po wyroku, jaki zapadł w Cytadeli w grudniu 1885 – kiedy skazano rewolucjonistę na 16 lat syberyjskiej katorgi, do której zresztą nie doszło, bowiem jako szczególnie groźnego umieszczono go w twierdzy w Szlisselburgu, gdzie zmarł – działalność rewolucyjna nie została przerwana¹². Ludwik Waryński stał się mitologicznym wodzem ideowym dla rewolucjonistów, anarchistów, internacjonalistów; dla Józefa Piłsudskiego i Feliksa Dzierżyńskiego¹³, Feliksa Kona¹⁴. Dla wielu pokoleń rewolucjonistów i socjalistów walczących z nierównościami społecznymi. Również dla poetów. Warto przypomnieć *Elegię o śmierci Ludwika Waryńskiego* napisaną przez Władysława Broniewskiego, znaną powszechnie w XX wieku nie tylko w Polsce:

¹² H.W. Truszkowski, *Z dalekiej przeszłości*, [w:] *Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce*, 1936, nr 1; F. Kon, *Narodziny wieku. Wspomnienia*, Książka i Wiedza, Warszawa 1969, passim; A. Notkowski, *Ludwik Waryński*, Ossolineum, Wrocław 1978, passim.

¹³ B. Jaxa-Ronikier, *Dzierżyński. Czerwony kat*, Polska Zjednoczona, Warszawa 1933, kolejne wyd. LTW, Łomianki 2015; F. Dzierżyński, *Pamiętnik więźnia*, Książka i Wiedza, Warszawa 1953, passim; Z. Dzierżyńska, *Lata wielkich bojów*, Książka i Wiedza, Warszawa 1969, passim; B. Krzywobłocka, *Opowieść o Feliksie*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1979, passim; J. Ochmański, *Feliks Dzierżyński*, Ossolineum, Wrocław 1987; J.S. Łątka, *Krwawy apostoł. Feliks Dzierżyński*, Społeczny Instytut Historii, Kraków 1998; S. Frołow, *Dzierżyński. Miłość i rewolucja*, Znak, Kraków 2014.

¹⁴ F. Kon, *Etapem na katorgę. Wspomnienia proletariackie*, Drukarnia A. Heftlich, Kraków 1908; Ibidem, *Pod sztandarem rewolucji*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1959.

Jeżeli nie lękasz się pieśni
stłumionej, złowrogiej i głuchej,
gdy serce masz męża i jeśli
pieśń kochasz swobodną – posłuchaj.

Szeroka, szeroka jest ziemia,
gdy myślą ogarnąć ją lotną,
szeroko po ziemi więzienia,
głęboka w więzieniu samotność.

Już dziąsła przeżarte szkorbutem,
już nogi spuchnięte i martwe,
już koniec, już płuca wyplute –
lecz palą się oczy otwarte.

Poranek marcowy. Jak cicho.
Jak dziwna się jasność otwiera.
I tylko tak ciężko oddychać,
i tylko tak trudno umierać.

Posępny jak mur Schlüsselburga,
głęboki jak dno owej ciszy,
zza krat, z więziennego podwórka
dobiega go śpiew towarzyszy.

I słucha Waryński, lecz nie wie,
że cienie się w celi zbierają,
powtarza, jak niegdyś w Genewie:
– Kochani... ja muszę do kraju...

Do Łodzi, Zagłębia, Warszawy
powrócę zawzięty, uparty...
ja muszę... do kraju, do sprawy,
do mas, do roboty, do partii...

ja muszę... – I śpiew się urywa,
i myśli urywa się pasmo.
Ta twarz już woskowa, nieżywa,
lecz oczy otwarte nie gasną.

Gdzieś w górze, krzykliwy i czarny,
rój ptactwa rozsypał się w szereg,
jak czcionki w podziemnej drukarni,
gdy nocą składali we czterech...

Fabryka Lilpopa... róg Złotej...
Żurawia... adresy się myślą...
roboty... tak, wiele roboty...
i jeszcze – dziesiąty pawilon...

Ach, płuca wyplute nie bolą,
śmierć w szparę judasza zaziera,
z ogromną tęsknotą i wolą
tak trudno lat siedem umierać.

Wypalą się oczy do końca,
a kiedy zabraknie płomienia,
niech myśl, ta pochodnia płonąca,
podpali kamienie więzienia!

Raz jeszcze się dźwignął na boku:
– Ja muszę... tam na mnie czekają... –
i upadł w ostatnim krwotoku
i skonał, i wrócił do kraju.

Pierwszą symboliczną datą obchodzoną w Warszawie na przywołanie pamięci egzekucji na stokach Cytadeli stał się dzień 28 stycznia 1886 roku. Wykonano ją na czterech członkach międzynarodowej Socjalno-Rewolucyjnej Partii Proletariat. Byli to: Stanisław Kunicki, jeden z pierwszych bojowników walczących z prowokatorami i donosicielami, twórca laboratorium materiałów wybuchowych, drukarz i wydawca tajnych publikacji; stracono też Piotra Bardowskiego, Rosjanina, warszawskiego sędziego pokoju, wspierającego biednych i bezrobotnych, niebędącego członkiem żadnej tajnej grupy. Powieszono też pochodzącego z rodziny mieszczańskiej w Zgierzu Jana Pietrusińskiego, wykonawcę wyroku na członku I Proletariatu, który zdefraudował pieniądze grupy, oraz Michała Ossowskiego, warszawskiego szewca, wykonawcę wyroku na zdrajcy, który wydawał polskich rewolucjonistów. Tablica poświęcona straconym umieszczona jest na murze Cytadeli Warszawskiej, nieopodal Bramy Straceń, powyżej reliktyw pozostałej szubienicy.

Eugeniusz Wawrzkowicz tak opisywał to miejsce w książce wydanej w 1920 roku:

Na wprost X Pawilonu i Aleksandrowskich koszar w obrębie broniących dostępu od Wisły murów jest spora, półkolistą przestrzeń, tzw. miejsce tracenia. Wychodzi się na nie przez sklepione i wąskie Wrota Iwanowskie. Dwie duże bramy i furtka zakratowana pośrodku ceglanego, opatrzonego strzelnicami muru wiodą dalej na spadzisty brzeg rzeczny. W dolnej części pod murem (...) stoi rząd bezimiennych po większej części grobów, na niewielu tylko widnieją tabliczki, z których deszcze wypłukują powoli nazwiska tam pogrzebanych. Są to groby straconych na tym miejscu rewolucjonistów¹⁵.

¹⁵ E. Wawrzkowicz, op. cit., s. 36.

Wrota Iwanowskie od połowy XX wieku częściej nazywane są Bramą Straceń. Autor portalu Polska Niezwykła w artykule *Brama Straceń, czyli Wrota Iwanowskie* pisze:

Od wschodu na teren Cytadeli Warszawskiej prowadziła brama nazywana Wrotami Iwanowskimi. Powstała ona w latach 1833–1835, podczas wznoszenia kompleksu obronnego nad Wisłą. Można było przez nią i tymczasowy most na rzece dotrzeć do umocnień na Pradze. Po 1886 r. Wrota Iwanowskie stały się miejscem, na przedpolu którego wykonywano wyroki śmierci na polskich bojownikach niepodległościowych. Wieszano ich na szubienicach ustawionych na stoku Cytadeli, a powieszonych grzebano potajemnie w pobliżu miejsca kaźni.

W latach trzydziestych XX wieku Wrota Iwanowskie zostały pomnikiem narodowej pamięci o ofiarach carskich represji. Inicjatorem jego utworzenia było Koło Warszawskiego Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych. Brama Straceń, bo tak nazwano wejście na teren Cytadeli, ozdobiona została pamiątkowymi tablicami, a w jej zwieńczeniu umieszczono także napis. Z bramy o ponurej przeszłości rozlega się ładny widok w kierunku Wisły.

Ten napis, a nawet wymienione nazwiska działaczy ruchu socjalistycznego straconych na stokach Cytadeli budzą współcześnie niezdrowe emocje oraz próby poprawiania historii. Trudno nie podawać faktu, że na stokach tej twierdzy ginęli przede wszystkim socjaliści.

Po rozbiciu I Proletariatu wśród aresztowanych i osadzonych w X Pawilonie znaleźli się kolejni socjaliści, m.in. Wacław Świącicki, autor znanej pieśni rewolucyjnej *Warszawianka*, i Wacław Sieroszewski, znany później pisarz, etnograf i działacz polityczny.

II Proletariat odnowił się w 1888 roku, już w dwa lata po rozbiciu pierwszej grupy. Członkowie grupy kontynuowali działalność poprzedników i jego twórcy, mitycznego już wtedy Ludwika Waryńskiego. Marcin Kasprzak i Ludwik Kulczycki, znani emisariusze emigracyjni, scalali różne rozproszone grupki socjalistów. Łączył ich wspólny cel walki o prawa robotników. Łączyła ich również strategia tej walki: tajna działalność samokształceniowa, wydawanie ulotek agitacyjnych i prasy oraz radykalniejsze formy, takie jak strajk czy terror.

Na przełomie lutego i marca 1888 roku powołany został Warszawski Komitet Robotniczy, złożony z robotników: Władysława Anielewskiego, Adama Dąbrowskiego, Stanisława Kassjusza oraz Napoleona Zelcera. Na zjeździe w sierpniu 1889 roku powołano kierownictwo – Centralizację – w składzie: Aleksander Dębski, Stanisław Mendelson oraz Maria Jankowska-Mendelson¹⁶. Ciekawe były późniejsze losy założycieli i twórców pro-

¹⁶ I. Koberdowa, *Socjalno-Rewolucyjna Partia Proletariat*, Książka i Wiedza, Warszawa 1981, passim.

gramu II Proletariatu. Aleksander Dębski do końca życia pozostał socjalistą, zwolennik odłamu niepodległościowego PPS związał się z J. Piłsudskim, był senatorem Rzeczypospolitej. Mendelsonowie zaangażowali się na przełomie wieku w tworzenie ideowe ruchu ludowego w Galicji. Marcin Kasprzak, nazywany pionierem ruchu socjalistycznego, zginął na stokach Cytadeli¹⁷. Pierwszy raz aresztowany w 1893 roku, po trzech latach więzienia symulował chorobę psychiczną, przeniesiony do szpitala, zbiegł. Po udanej ucieczce do Prus nie zaniechał działalności wśród robotników. Założył w Warszawie drukarnię SDKPiL, działała przy ul. Dzielnej, później Dworskiej. Aresztowany 27 kwietnia 1904 roku, więziony był w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Skazany, mimo starań Józefa Piłsudskiego oraz walki obrońcy, którym był Stanisław Patek¹⁸, otrzymał 2 listopada 1904 roku wyrok śmierci. Został powieszony na stokach Cytadeli 8 września 1905 roku¹⁹.

Po 1890 r. przez X Pawilon przewinęli się licznie działacze dwóch głównych partii tego okresu: Polskiej Partii Socjalistycznej oraz Socjaldemokracji Królestwa Polskiego (a od jej połączenia z socjaldemokracją litewską w 1894 r. – Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy). To wtedy, w 1900 r., w X Pawilonie znaleźli się: z jednej strony czołowy przywódca PPS i redaktor naczelny jej organu prasowego „Robotnika” Józef Piłsudski, osadzony tu wraz z żoną Marią w wyniku wpadki drukarni partyjnej w jego ówczesnym mieszkaniu w Łodzi, z drugiej – czołowy przywódca SDKPiL Feliks Dzierżyński, więziony tu w sumie czterokrotnie, po tzw. rewolucji październikowej 1917 r. osławiony twórca bolszewickiego terroru.

¹⁷ Z. Leder, *Marcin Kasprzak. Z życia i walki polskiego rewolucjonisty*, Wydawnictwo SDKPiL, Warszawa 1906; również dokument w wersji cyfrowej, zob. <https://polona.pl/item/marcin-kasprzak-z-zycia-i-walki-polskiego-rewolucjonisty,ODM1NTk1MzM/8/#info:metadata>; *Marcin Kasprzak 1860–1905. Zarys życia i działalności*, Centralne Wydawnictwo Ludów SSSR, Moskwa 1924, <https://polona.pl/item/marcin-kasprzak-1860-1905-zarys-zycia-i-dzialalnosci,MTA3MjY2MDUx/6/#info:metadata>; J. M. Erlich, *Marcin Kasprzak. W dwudziestą rocznicę stracenia*, Wydawnictwo Książka, Warszawa 1926, <https://polona.pl/item/marcin-kasprzak-w-dwudziesta-rocznice-stracenia,NzIzODAxNTM/2/#info:metadata>.

¹⁸ K. Pol, *Sylwetki wybitnych adwokatów. Adwokaci warszawscy w Cytadeli 1905–1910*, „Adwokatura” http://web.archive.org/web/20080228150541/http://www.adwokatura.pl/aktualnosc_sylwetkicytadela_91003.htm; S. Patek, *Ze wspomnień obrońcy [na Cytadeli Warszawskiej]*, Warszawa 1937, <http://lewicowo.pl/ze-wspomnien-obroncy/>; M. Gmurczyk-Wrońska, *Stanisław Patek w dyplomacji i polityce (1914–1939)*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2013.

¹⁹ S. Król, *Cytadela Warszawska* [wydanie drugie, rozszerzone], Książka i Wiedza, Warszawa 1978, s. 213.

Rewolucja 1905–1907

Władysław Broniewski w wierszu *1905* podsumuje poetycko stan świadomości o tym polskim, antycarskim, socjalistycznym powstaniu:

Zapomniana...
wymazana gumką historii,
martyrologicznego prawa
impotencjkich teorii,
świętością kulawych powstań
ojczyźnianą hekatombą
jednostronnego spojrzenia.

Krater w pamięci
niewygodna wiara,
co uległa amnezji
socjalisty prawda
utopijna idea
przez dzieje zgwałcona.

Tak jakby Polska...
nie mogła być sprawiedliwa
i solidarna,
równością okryta
wolna i socjalna
bez narodowej czapy
niepodległa inaczej.

Wybuch rewolucji w styczniu 1905 r. otworzył nowy, bardzo tragiczny etap w dziejach Cytadeli. Jako bardzo istotna część twierdzy była ona nadal, mimo jej dość przestarzałych już wtedy fortyfikacji, ważnym oparciem dla władz rosyjskich w zrewoltowanym mieście. Jej artyleria nadal stanowiła poważne zagrożenie dla Warszawy. Lata rewolucji 1905–1907 i kilka następnych, będących pokłosiem wydarzeń rewolucyjnych, to najcięższy okres w historii Cytadeli i X Pawilonu. Charakteryzuje go największa liczba więźniów w dziejach tego obiektu, najgorsze warunki bytowania i największa liczba wykonanych wyroków śmierci. Cele X Pawilonu, podziemne kazamaty i forty z trudem mieściły tysiące aresztowanych uczestników ówczesnych wydarzeń rewolucyjnych: działaczy poszczególnych partii robotniczych i innych organizacji politycznych, przedstawiciele opozycyjnie nastawionych kręgów inteligencji, członków organizacji niosących pomoc więźniom politycznym, uczestników manifestacji, strajków i innych wystąpień politycznych. Według szacunkowych obliczeń przez Cytadelę przewinęło się w tym czasie około 15 tysięcy więźniów, z których znaczna część

powędrowała na katorgę lub zesłanie. We wspomnieniach więźniów i ich obrońców sala posiedzeń rezydującego tu sądu wojennego zyskała wtedy ponure, aczkolwiek zasłużone miano „sali śmierci”, bowiem na mocy wydanych w niej wyroków na stokach Cytadeli stracono ponad 250 uczestników rewolucji, głównie wykonawców różnego rodzaju akcji bojowych. Byli wśród nich słynni bojowcy Organizacji Bojowej PPS²⁰: Henryk Baron, Erast Chejło, Józef Montwiłł-Mirecki, Stefan Okrzeja, bohaterski obrońca drukarni SDKPiL, wspomniany już Marcin Kasprzak, bojowiec Bundu Dawid Krauze, bojowiec Narodowego Związku Robotniczego Stanisław Krawczyk i wielu innych.

Henryk Baron (1887–1907) miał zaledwie 20 lat, kiedy stracono go na stokach Cytadeli (9 maja 1907)²¹. Był uczestnikiem wielu akcji bojowych, zamachów i wykonawcą wyroków śmierci. Dowódca „piątki” Organizacji Bojowej PPS, robotnik przesiąknięty ideą walki rewolucyjnej, kierowany do czynnej walki przez starszych kolegów, szczególnie aktywny i sławny po akcjach tzw. „krwawej środy” (15 sierpnia 1906), kiedy to OB PPS zorganizowała zamachy na rosyjskich policjantów, agentów ochrony i konfidentów w blisko 20 miastach „kongresówki”²². Aresztowany w swoim mieszkaniu na Grzybowskiej – w związku z donosem, jaki złożył członek jego „piątki”, który też dokonał jego identyfikacji oraz informował o ataku na cyrkuł carskiej policji – przyznał się do wszystkich akcji, biorąc winę wyłącznie na siebie. W II Rzeczypospolitej był upamiętniany i pośmiertnie odznaczany²³.

²⁰ M. Cisek, *PPS – Frakcja Rewolucyjna w latach 1907–1921. Wizje ustroju gospodarczego, próby urzeczywistnienia w niepodległej Polsce*, Wojskowa Akademia Polityczna, Warszawa 1986; T. Ładyka, *Polska Partia Socjalistyczna (Frakcja Rewolucyjna) w latach 1906–1914*, Książka i Wiedza, Warszawa 1972.

²¹ *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. Feliks Tych, t. 1 (A–D), Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, Warszawa 1985.

²² W. Potkański, *Odrodzenie czynu niepodległościowego przez PPS w okresie rewolucji 1905 roku*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2008.

²³ W. Orwid [właściwie G. Daniłowski], *Henryk Baron. Życiorys*, Wydawnictwo Życie, Warszawa 1910, s. 11 [również dostęp elektroniczny <https://polona.pl/item/henryk-baron-zyciorys,OTAZODY4/1/#info:metadata>].

Erast Chejło (1890–1908)²⁴ był równie młodym bojowcem. Dzisiaj to mało znana postać polskiego ruchu anarchistycznego, skrajny rewolucjonista, pośmiertnie odznaczony Krzyżem Niepodległości w 1930 roku²⁵.

Józef Montwiłł-Mirecki (1879–1908) był jednym z najważniejszych organizatorów i dowódców Organizacji Bojowej PPS. Leonard Dubacki w obrazowy sposób rekonstruuje dramatyczne wydarzenia związane z jego aresztowaniem i uwięzieniem na Cytadeli:

20 sierpnia 1905 roku był tragicznym dniem z życia J. Montwiłła-Mireckiego. Tegoż dnia, w niedzielę po południu, jako delegat bojówki przybył na rozszerzone posiedzenie warszawskiego Okręgowego Komitetu Robotniczego PPS, do mieszkania przy ul. Mokotowskiej 23. (...) Zebrało się około 30 osób. Ale zanim rozpoczęto posiedzenie, okazało się, że ktoś zdradził ochranie jego termin. Ulica była osaczona szpiclami. Postanowiono więc rozejść się. Pierwszy opuścił lokal Montwiłł-Mirecki. Ale gdy tylko wyszedł, rozległ się trzask zamykanej bramy, krzyk i strzały. Chciał uciekać, lecz szpicle i żandarmi przegrodzili mu drogę. Wtedy wskoczył na klatkę schodową, przedostał się na strych, a stamtąd na dach. Uciekając ostrzeliwał się nieustannie. W chwili, gdy zabrakło mu amunicji, postanowił popełnić samobójstwo. Ostatnim pociskiem strzelić sobie w głowę. Strzał jednak był niecelny. Kula strzaskała mu policzek. Ciężko rannego, broczącego krwią, ujęto na dachu. Natychmiast został odwieziony na Pawiak, a stąd przekazano go na Cytadelę²⁶.

Towarzysze zorganizowali 18 października 1905 brawurową ucieczkę Montwiłła ze szpitala św. Ducha przy Elektoralnej w Warszawie. Niebawem dał się mocno we znaki okupantom, zorganizował w 1906 roku cztery głośne akcje bojowe, dziś nazwalibyśmy je terrorystycznymi. Śledzony wpadł ponownie 28 listopada 1907. Urządzono mu trzy procesy, w dwóch skazano go na 15 lat katorgi, trzeci zakończył się karą śmierci. Wyrok na stokach Cytadeli wykonano 9 października 1908 roku. Relację z ostatnich dni bojow-

²⁴ *Słownik biograficzny Południowego Podlasia i Wschodniego Mazowsza*, t. 1, red. A. Kołodziejczyk, W. Charczuk, D. Grzegorzczuk, Siedleckie Towarzystwo Naukowe, Siedlce 2009, s. 274. Zob. też S. Kordaczuk, *I ty możesz zostać Marszałkiem! O Józefie Piłsudskim w teatrze cieni*, [w:] *Lekcje o Mazowszu. Scenariusz zajęć edukacyjnych*, s. 115–132; dokument elektroniczny file:///C:/Users/user/Desktop/Documents/2.%20Muzeum%20Niepodleg%C5%82o%C5%9Bci/1.%20Program/1.%20Dzia%C5%82y/1.%20Historia%20i%20badania%20naukowe/1.%20Konferencje/2020/2020.%20Ruch%20socjalistyczny%20i%20ludowy/Materia%C5%82y/08_i_ty_mozesz_zostac_marszalkiem_o_jozefie_pilsudskim_w_teatrze_cieni.pdf.

²⁵ E. Szum, *Anarchiści na Białostocczyźnie w okresie rewolucji 1905–1907*, „Studia Podlaskie”, t. 20, s. 193–210; T. Szczepański, *Ruch anarchistyczny na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego w dobie rewolucji 1905–1907*, wprowadzenie i redakcja Remigiusz Okrasa, Wydawnictwo Inny świat, Mielec 2000.

²⁶ L. Dubacki, *Józef Atanazy Montwiłł-Mirecki. Bojowiec, patriota*, [w:] *Wielcy socjaliści*, red. A. Ziemiński, Wydawnictwo Kto jest Kim, Warszawa 2018, s. 266–267.

ca przekazał później Tadeusz Wieniawa-Długoszowski, działający wtedy w PPS Frakcja Rewolucyjna. Wprawdzie był więźniem X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej w latach późniejszych (1913–1914), ale odosobniony w celi z Feliksem Dzierżyńskim przez 6 miesięcy zapamiętał jego wspomnienia. Opublikował je w tygodniku „Walka” w 1925, znane są dziś szerzej z książki poświęconej F. Dzierżyńskiemu²⁷.

Stefan Aleksander Okrzeja (1886–1905), działacz socjalistyczny i niepodległościowy, stał się po śmierci symbolem walk o niezależność, wolność i niezawisłość. Już w okresie szkolnym był członkiem Kół Bojowych Samoobrony Robotniczej, rozwieszających plakaty i kolportujących ulotki. Kiedy podczas demonstracji zorganizowanej 2 sierpnia 1904 roku w obronie Marcina Kasprzaka carska policja dotkliwie pobiła robotników, postanowiono na przemoc odpowiedzieć siłą. Broń dostarczył z zagranicy Walery Sławek, znany później premier i marszałek sejmu, wierny współpracownik Józefa Piłsudskiego, ideolog obozu sanacji. Okrzeja brał udział w wielu akcjach bojowych, między innymi 26 marca 1905 na oberpolicjanta barona Karla Nolckena. Akcja ta była nieudana, Okrzeja został ranny i uwięziony w X Pawilonie. W jego obronie stanął adwokat Stanisław Patek, znany później dyplomata, minister spraw zagranicznych. PPS organizował w obronie Okrzei wielkie demonstracje, a nawet strajk generalny. Bojowiec został osądzony i skazany, a 21 lipca 1905 roku powieszono go na stokach Cytadeli. Zaborcy uczynili to w nocy w tajemnicy, a ciało pochowali w nieznanym miejscu. Już w roku następnym w dniu egzekucji zorganizowano Dzień Okrzei, pisano o nim pieśni i wiersze. 5 listopada 1916 roku zorganizowano na stokach Cytadeli wielką manifestację ku czci Okrzei, przemawiali Tomasz Arciszewski i Norbert Barlicki. Tłumnie uczestniczyli w zgromadzeniu członkowie PPS z całej Polski oraz warszawianie. W 1930 roku prezydent Ignacy Mościcki odznaczył Okrzeję pośmiertnie Krzyżem Niepodległości z mieczami oraz Orderem odrodzenia Polski²⁸.

Brat bojowca, urodzony w 1907 roku, otrzymał również imię Stefan Stanisław. Zginął w obronie ojczyzny jako lotnik w 1939 roku. Władysław

²⁷ *Towarzysz Józef. Wspomnienia o Feliksie Dzierżyńskim*, wybór i opracowanie H. Cimek, L. Dubacki, Książka i Wiedza, Warszawa 1977, s. 192–193.

²⁸ W. Orwid [właściwie G. Daniłowski], *Stefan Okrzeja. Życiorys*, Wydawnictwo Życie, Kraków 1910. Również dostęp elektroniczny: <https://polona.pl/item/stefan-okrzeja-zyciorys,NzIxMzg5ODg/5/#info:metadata>; L. Dubacki, *Stefan Okrzeja w stulecie śmierci*, „Przegląd Socjalistyczny”, 2005, nr 4–5, s. 85–98; M. Zawadka, *Stefan Okrzeja 1886–1905*, Spółdzielnia Wydawnicza Wiedza, Warszawa 1947; K. Paszkowski, *Stefan Okrzeja*, Polska Agencja Wydawnicza, Łódź 1948.

(ur. 1897) zginął w wojnie polsko-rosyjskiej w 1919 roku, Michał (ur. 1899) zmarł w 1942, ranny w partyzanckiej potyczce pod Garwolinem, Waclaw (1891–1955) jako siedemnastoletni chłopiec został zesłany na Syberię. Siostry Stefana Aleksandra Okrzei też były działaczkami socjalistycznymi.

Z dziejami Cytadeli w tym okresie wiążą się nazwiska znanych adwokatów, obrońców w procesach politycznych: Leona Berensona, Stanisława Patka, Eugeniusza Śmiarowskiego oraz działaczek niosących pomoc więźniom politycznym: Stefanii Sempołowskiej, Natalii Gąsiorowskiej, Marii Paszkowskiej i innych

Zakończenie

X Pawilon został wydzielony wraz z przyległym otoczeniem i udostępniony zwiedzającym w 1963 r. Impulsem sprawczym decyzji ówczesnych władz była setna rocznica wybuchu Powstania Styczniowego. Obecnie jest jednym z oddziałów Muzeum Niepodległości w Warszawie. Zorganizowana w dawnych wnętrzach więziennych ekspozycja jest poświęcona przede wszystkim dawnym więźniom tego obiektu²⁹.

Z X Pawilonem łączy się droga straceń prowadząca przez Bramę Straceń na stoki Cytadeli nad Wisłą na miejsce egzekucji z lat 1886–1918 oraz leżące na południowych stokach Cytadeli przy forcie Legionów miejsce egzekucji powstańców styczniowych.

Władysław Broniewski w 1951 roku opublikował w tomie *Nadzieja* wiersz *Cytadela*. Przytaczając go, warto uświadomić sobie, w jakim czasie go napisał:

Na cytadeli jest szubienica
pod szkłem.
O tym wie każda warszawska ulica
i ja wiem.

Umierali tam Pepesowcy,
SDKPiL,
umarli, zgnili
– został Cel.

I jak to pięknie – teraz – w Polsce
patrzeć, jak z krwawej ziemi

²⁹ Szerzej zob.: J. Wągorodzki, *Działalność Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej w latach 1990–2000*, [w:] *10 lat Muzeum Niepodległości. Księga pamiątkowa*, Muzeum Niepodległości, Warszawa 2000, s. 41–55.

wyrastają z żywymi oczami
ludzie powieszeni:

Montwiłł, Kasprzak, Baron, Okrzeja –
to oni, na wielu krosnach...
Nadzieja!
Wiosna!

Na południowym krańcu Cytadeli mieści się też Muzeum Katyńskie zorganizowane w ostatnich latach.

Tadeusz Skoczek

Bibliografia

Cisek M., *PPS – Frakcja Rewolucyjna w latach 1907–1921. Wizje ustroju gospodarczego, próby urzeczywistnienia w niepodległej Polsce*, Wojskowa Akademia Polityczna, Warszawa 1986.

Cytadela Warszawska i jej rola w zwalczaniu polskich dążeń niepodległościowych, [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920*, red. A. Koseski i A. Stawarz, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 2001.

Dubacki L., *Józef Atanazy Montwiłł-Mirecki. Bojowiec, patriota*, [w:] *Wielcy socjaliści*, red. A. Ziemiński, Wydawnictwo Kto jest Kim, Warszawa 2018.

Dunin-Wąsowicz K., *Warszawa w czasie I wojny światowej*, PIW, Warszawa 1972, s. 22.

Dzierżyński F., *Pamiętnik więźnia*, Książka i Wiedza, Warszawa 1953.

Erlich J.M., *Marcin Kasprzak. W dwudziestą rocznicę stracenia*, Wydawnictwo Książka, Warszawa 1926, <https://polona.pl/item/marcin-kasprzak-w-dwudziesta-rocznicze-stracenia,NzIzODAxNTM/2/#info:metadata> [dostęp: 31 marca 2020].

Frołow S., *Dzierżyński. Miłość i rewolucja*, Znak, Kraków 2014.

Gajewski M., *Urządzenia komunalne Warszawy. Zarys historyczny*, PIW, Warszawa 1979.

Gmurczyk-Wrońska M., *Stanisław Patek w dyplomacji i polityce (1914–1939)*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2013.

Hensel-Moszczyńska B., Topolska A. (red.), *Odzyskana społeczność. Warszawa 1915–1918*, Muzeum Warszawy, Warszawa 2018.

Jaxa-Ronikier B., *Dzierżyński. Czerwony kat*, Polska Zjednoczona, Warszawa 1933, kolejne wyd. LTW, Łomianki 2015.

Koberdowa I., *Socjalno-Rewolucyjna Partia Proletariat*, Książka i Wiedza, Warszawa 1981.

Kon F., *Narodziny wieku. Wspomnienia*, Książka i Wiedza, Warszawa 1969.

Kon F., *Etapem na katorgę. Wspomnienia proletariatzczyka*, Drukarnia A. Heftlich, Kraków 1908.

Kordaczuk S., *I ty możesz zostać Marszałkiem! O Józefie Piłsudskim w teatrze cieni*, [w:] *Lekcje o Mazowszu. Scenariusz zajęć edukacyjnych*, s. 115–132. file:///C:/Users/user/Desktop/Documents/2.%20Muzeum%20Niepodleg%C5%82o%C5%9B-ci/1.%20Program/1.%20Dzia%C5%82y/1.%20Historia%20i%20badania%20naukowe/1.%20Konferencje/2020/2020.%20Ruch%20socjalistyczny%20i%20ludowy/Materia%C5%82y/08_i_ty_mozesz_zostac_marszalkiem_o_jozefie_pilsudskim_w_teatrze_cieni.pdf. [dostęp: 31 marca 2020].

Król S., *Cytadela Warszawska. X Pawilon – carskie więzienie polityczne (1833–1856)*, Książka i Wiedza, Warszawa 1969.

Król S., *Cytadela Warszawska* [wydanie drugie, rozszerzone], Książka i Wiedza, Warszawa 1978.

Krzywobłocka B., *Opowieść o Feliksie*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1979.

Leder Z., *Marcin Kasprzak. Z życia i walki polskiego rewolucjonisty*, Wydawnictwo SDKPiL, Warszawa 1906. <https://polona.pl/item/marcin-kasprzak-z-zycia-i-walki-polskiego-rewolucjonisty,ODM1NTk1MzM/8/#info:metadata> [dostęp: 31 marca 2020].

Leder Z., *Marcin Kasprzak 1860–1905. Zarys życia i działalności*, Centralne Wydawnictwo Ludów SSSR, Moskwa 1924, <https://polona.pl/item/marcin-kasprzak-1860-1905-zarys-zycia-i-dzialalnosci,MTA3MjY2MDUx/6/#info:metadata> [dostęp: 31 marca 2020].

Ładyka T., *Polska Partia Socjalistyczna (Frakcja Rewolucyjna) w latach 1906–1914*, Książka i Wiedza, Warszawa 1972.

Łagowski S., *Historia Warszawskiej Cytadeli*, OW Ajaks Pruszków, 2001; S.J. Łagowski, *Cytadela Warszawska 1832–2007*.

Łątka J.S., *Krwawy apostoł. Feliks Dzierżyński*, Społeczny Instytut Historii, Kraków 1998.

Ochmański J., *Feliks Dzierżyński*, Ossolineum, Wrocław 1987.

Orwid W. [właściwie G. Daniłowski], *Stefan Okrzeja. Życiorys*, Wydawnictwo Życie, Kraków 1910.

Paszkowski K., *Stefan Okrzeja*, Polska Agencja Wydawnicza, Łódź 1948.

Patek S., *Ze wspomnień obrońcy [na Cytadeli Warszawskiej]*, Warszawa 1937, <http://lewicowo.pl/ze-wspomnien-obroncy/>; [dostęp: 31 marca 2020].

Pol K., *Sylwetki wybitnych adwokatów. Adwokaci warszawscy w Cytadeli 1905–1910*, „Adwokatura” http://web.archive.org/web/20080228150541/http://www.adwokatura.pl/aktualnosci_sylwetkicytadela_91003.htm; [dostęp: 31 marca 2020].

Potkański W., *Odrodzenie czynu niepodległościowego przez PPS w okresie rewolucji 1905 roku*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2008.

Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego, red. Feliks Tych, t. 1 (A–D), Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, Warszawa 1985.

Słownik biograficzny Południowego Podlasia i Wschodniego Mazowsza, t. 1, red. A. Kołodziejczyk, W. Charczuk, D. Grzegorzczuk, Siedleckie Towarzystwo Naukowe, Siedlce 2009.

Strzyżewska Z., *Zesłańcy powstania styczniowego*, [w:] *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, red. A. Kuczyński, Wydawnictwo Silesia, Wrocław 1998.

Sokołowska A., Zalewska A., *Warszawa w rysunkach Majerskiego*, Arkady, Warszawa 1958.

Szczepański T., *Ruch anarchistyczny na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego w dobie rewolucji 1905–1907*, wprowadzenie i redakcja R. Okrasa, Wydawnictwo Inny świat, Mielec 2000.

Szum E., *Anarchiści na Białostocczyźnie w okresie rewolucji 1905–1907*, „Studia Podlaskie”, t. 20.

Towarzysz Józef. Wspomnienia o Feliksie Dzierżyńskim, wybór i opracowanie H. Cimiek, L. Dubacki, Książka i Wiedza, Warszawa 1977.

Truskowski H.W., *Z dalekiej przeszłości*, [w:] *Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce*, 1936, nr 1.

„Tygodnik Ilustrowany” 1850, nr 54, <http://www.warszawa1939.pl/biblioteka/tygodnik-ilustrowany/zoliborz> [dostęp: 31 marca 2020].

Urbanek M., *Broniewski. Miłość, wódka, polityka*, Iskry, Warszawa 2011.

Wawrzukowicz E., *Cytadela Aleksandrowska w Warszawie*, Towarzystwo Miłośników Historii, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1920.

Wągorzki J., *Cytadela Warszawska – przedsiónek Syberii*, „Zesłaniec”. Dokument elektroniczny

Zakrzewski F., *Wolna prasa Cytadeli*, „Newsweek” 20 grudnia 2017.

Zawadka M., *Stefan Okrzeja 1886–1905*, Spółdzielnia Wydawnicza Wiedza, Warszawa 1947.

Prisoners of the Warsaw Citadel. Socialists

Keywords

Polish socialists, fighters for independence and social justice, revolutionaries, fighters, commemoration, 10th Pavilion, Warsaw Citadel, execution sites

Abstract

The Museum of the 10th Pavilion of the Warsaw Citadel is one of the most significant places of Polish martyrdom during the era of the Partitions. Among the prisoners of the 10th Pavilion, there were such prominent figures of Polish history as Jarosław Dąbrowski, Roman Dmowski, Feliks Dzierżyński, Gustaw Ehrenberg, Jan Jeziorański, Józef Montwiłł-Mirecki, Rafał Krajewski, Apollo Korzeniowski, Honorat Koźmiński, Stefan Okrzeja, Józef Piłsudski, Rev. Piotr Ściegienny, Józef Toczyski, Romuald Traugutt, Roman Żuliński, Ludwik Waryński, and many others. Several hundred people were executed on the slopes of the fortress, among them many insurgents of the January Uprising, including members of the National Government headed by Romuald Traugutt, as well as participants in the 1905–1907 Revolution, such as Józef Montwiłł-Mirecki and Stefan Okrzeja – the famous combatants from the Polish Socialist Party.

Gefangene der Warschauer Zitadelle. Sozialisten

Schlüsselwörter

Polnische Sozialisten, Kämpfer für Unabhängigkeit und soziale Gerechtigkeit, Revolutionäre, Kämpfer, Gedenken, X. Pavillon, Warschauer Zitadelle, Hinrichtungsstätten

Kurzfassung

Das Museum des X. Pavillons der Warschauer Zitadelle ist einer der wichtigsten Orte des polnischen Märtyrertums aus der Zeit der Teilungen. Unter den Gefangenen des X. Pavillons befanden sich so prominente Persönlichkeiten der polnischen Geschichte wie Jarosław Dąbrowski, Roman Dmowski, Feliks Dzierżyński, Gustaw Ehrenberg, Jan Jeziorański, Józef Montwiłł-Mirecki, Rafał Krajewski, Apollo Korzeniowski, Honorat Koźmiński, Stefan Okrzeja, Józef Piłsudski, Priester Piotr Ściegienny, Józef Toczyski, Romuald Traugutt, Roman Żuliński, Ludwik Waryński und viele andere. Mehrere hundert Menschen wurden an den Hängen der Festung hingerichtet, darunter viele Aufständische des Januaraufstandes, und unter ihnen die Mitglieder der von Romuald Traugutt geführten Nationalregierung und Teilnehmer der Revolution von 1905–1907, u.a. die berühmten PPS-Kämpfer [*Kämpfer der Polnischen Sozialistischen Partei*] Józef Montwiłł-Mirecki und Stefan Okrzeja.

Заклученные Варшавской цитадели. Социалисты

Ключевые слова

польские социалисты, борцы за независимость и социальную справедливость, революционеры, борцы, почтение памяти, X павильон, Варшавская цитадель, места казни.

Резюме

Музей X павильона Варшавской цитадели является одним из основных мест, связанных с польской мартирологией эпохи разделов. Заключенными X павильона являлись многие выдающиеся личности польской истории, в том числе: Ярослав Домбровский, Роман Дмовский, Феликс Дзержинский, Густав Эренберг, Ян Езёранский, Юзеф Монтовилл-Мирецкий, Рафал Краевский, Аполлон Корженёвский, Гонорат Козьминский, Стефан Окжея, Юзеф Пилсудский, ксендз Петр Сценный, Юзеф Точиский, Ромуальд Траугутт, Роман Жулинский, Людвик Варынский и многие другие. Сотни людей были казнены на валах крепости, в том числе многие участники Январского восстания, среди которых были члены Национального правительства, в частности его лидер – Ромуальд Траугутт, а также участники революции 1905–1907 гг., в том числе известные боевики Польской социалистической партии – Юзеф Монтовилл-Мирецкий и Стефан Окжея.